

(әрбір ЛСВ-дағы 2-семаны айтамыз) архисема көмегімен бір-біріне ауысу процесі арқылы жүзеге асады. Мәселен, төбеден түсу, шатырдың түсуі, аттан түсу, ұшақтан түсу, көліктен түсу, жоғары қабаттан түсу сияқты сөз тіркестеріндегі түсу етістігі бірте-бірте "төмендеу, тірелу" деген семадан "орналасу, кіру" семасына ауысады. Нәтижесінде тілімізде үйге түсу, қонақүйге түсу, оқуға түсу, киімге күйе түсу, балшыққа түсу, сайысқа түсу сынды тіркестер қолданылып жүр. Ішкі мағыналық дамудың әсерінен "төмендеу, тірелу" дифференциялық семасы үшінші ЛСВ-дағы "босау, айрылу" семасына ауысады. Тілдік қолданыста тақтан түсу, қызметтен түсу, орнынан түсу деген тіркестер бар.

Түс етістігі көсемше етістікпен бірігіп көмекшілік қызметке көшеді де, семантикалық дербестігін жоғалтады, негізгі мағынаға көсемше етістік ие болады. -п тұлғалы көсемше етістік пен түс-тің тіркесуінен субъектінің қарқынын білдіретін мағына туады. Мысалы: Ағып келе жатқан ат мойнын ішіне алып *домалап түсті*. Аздан соң мамағаштың қасына келіп әлгілер аттан ыршып *ыршып-ыршып түседі* (Б.Нұржекеев). Төбет бар қайратымен жұлқа тартып қалғанда қасқырдың оң құлағы *жұлынып түсті* (Д.Исабеков).

Түс көмекші етістігі көсемше етістіктің –а (-е, -й) тұлғасымен қосылып, қимылдың қалпын білдіреді. Мысалы: Соңындағы кигу да *қоюлана түсінті* (Ә.Кекілбаев). Жаңбыр тамшылары *ірілей түсті* (Д.Досжанов).

Бұл сөйлемдерде бірте-бірте күшейген қимылдың қалпы туралы айтылған. Келесі мысалдардан, керісінше, баяулап, бәсең тартқан іс-әрекеттің қалпына тоқталамыз: О да барған сайын *кішірейе түседі*. Қамшы бірте-бірте *қысқара түсті* (Ә.Кекілбаев). Есікке қарай шегіншектеп *аттай түскен* (С.Мұратбеков). Құдықтың ауыз жағы қылдырықтанып *жіңішкеріе түсті* (Ә.Кекілбаев).

Іс-әрекеттің қалпы бірде бірте-бірте күшеюді білдірсе, енді бірде, керісінше, бірте-бірте бәсеңдеуді білдіру мағынасында жұмсалады. Келер шақ көсемше етістік пен түс-тің жұмсалыуынан туатын бұл мағына келер шақ көсемше етістіктің *бер* көмекші етістігімен бірігуінен туатын мағынаға параллель вариант болып келеді. Екеуінің де тіркесінен іс-әрекеттің қалпын білдіріп атайтын мағына мен экспрессив мағына туады. Мысалы: Мұғалім қыз *қысыла түсті* (Д.Досжанов). Сәлмен шапшаң сөйлеп, *ызалана түсті*.

Түс көмекші етістігіне еліктеуіш сөздер көмекші етістік *ет*-тің жәрдемімен көсемше тұлғаны алып тіркеседі: ду ете түсті, жарқ ете түсті. Бұл тіркестерден іс-әрекеттің қарқынын білдіріп атайтын мағына туады. Әрекеттің қарқыны тез болғанын білдіруге интонацияның да қатысы болады. Мысалы: Тұла бойы тұтас *ду ете түсті* (Ғ.Мүсірепов). Келіншек жанары танадай *жалт ете түсті*. Яғымус сіріңкедей *шырт ете түсті* (Д.Досжанов). Пістекүл бұдан әрі төзе алмай *бұрқ ете түсті* (Д.Исабеков).

Бар, кел, кет етістіктерінің лексикалық мағыналарында ұқсастық бар. Ол-қимылдың бағыты.

Бұл топқа субъектінің құрлықтағы, сұйықтағы, газды ортадағы көлденең бағытты қозғалыс етістіктері кіреді. Негізгі семантикалық белгісі – бағыттылығы. Нақты бағытты қозғалыс етістіктері **жақындау-жету** дифференциалды (қатыстық) семасы арқылы анықталады.

1. Нақты бағытты қозғалыс етістіктері **жақындау-жету** дифференциалды (қатыстық) семасы арқылы анықталады.

1.1. Бұл топтағы негізгі доминант етістік *кел* етістігі. Аталмыш етістік стилистикалық жағынан бейтарап және «белгілі бір нысанға жақындау» семантикалық компонентінің инварианты.

Өзің келсін деген соң мен де келдім [Б.Тілегенов]. *Сүйтіп жатқанда әйелі екінші рет келген*. [Қ.Мұханбетқалиев]. *Тобықты ішіне сонау Көкшетаудан келген, сирек, сый қонақ* [М.әуезов].

Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай архисема кеңістіктегі қозғалыс, орын өзгерту, дифференциалды семалары – көлденең қозғалыс, бағытты қозғалыс, нысанға жақындау, жанды субъектінің қозғалысы, жылдамдығы – бейтарап, мақсатты қозғалыс т.б.

Қозғалыстың сипаты, құралы (аяқ, көлік), жылдамдығы тәрізді семантикалық компоненттер контексте нақтылауыштар арқылы айқындалады. Мысалы: *Поезд Қызылордаға түсте келді* [С.Мұқанов]. *Екеуі аяңдап бекет басына келді* [Ж.Жұмақанов]. *Олар барын салып безек қағып мектепке жылдам келді* [М.Иманжанов].

Кел етістігі нысанға жанды субъектінің жақындауымен қатар, жансыз объектілердің де осы процесін білдіреді. Бірақ қозғалыс иесінің жанды-жансыз болуы тек ақпараттық, мазмұндық айырмашылығы болмаса бұл етістіктің семантикасына онша әсері болмайды. Мұндай жағдайда субъектінің типі ғана актуалданады.

Бұл лексика-семантикалық топқа *жақында, жет* етістіктері кіреді.

Өзің келсін деген соң мен де келдім [Б.Тілегенов]. *Сүйтіп жатқанда әйелі екінші рет келген*. [Қ.Мұханбетқалиев]. *Тобықты ішіне сонау Көкшетаудан келген, сирек, сый қонақ* [М.әуезов].

Бұл мысалдардан көріп отырғанымыздай дара етістік қызметінде архисема кеңістіктегі қозғалыс, орын өзгерту, дифференциалды семалары – көлденең қозғалыс, бағытты қозғалыс, нысанға жақындау, жанды субъектінің қозғалысы, жылдамдығы – бейтарап, мақсатты қозғалыс т.б.

Нақты бағытты қозғалыс етістіктері **алыстау** дифференциалды (қатыстық) семасы арқылы анықталады.

Бұл лексика-семантикалық топқа алыстау, ұзау процесін білдіретін: кет, алыста, ұза, қаш, бар, т.б. Орталық өрісі, ядросы – кет етістігі. Келу және кету етістіктері антонимдік жұп құрайды. Өзара жақындау-алыстау дифференциалды семалары негізінде ерекшелінеді. Бар ет. 1. Жақында, жуықта, жет. Кел ет. 1. Өзіне қарай шақыру. Белгілі бір орыннан бері қарай жүру, бет алу. Кет ет. 1. Бір арадан қашықтау, алыстау, ұзау [2, 133-582-5 бб.].

..қандай қиындық болса да бірге кеттік [М.Дүзенев]. .. қаладан біржолата кетті. [М.Дүзенев].

Архисемасы - кеңістікте орын ауыстыру, көлденең бағыттағы қозғалыс;

Дифференциалды семасы – нысаннан алыстау, жасалу тәсіліне қарай бейтарап, белгілі бір құралдың көмегі арқылы іске асады (жаяу, көлік), қозғалыстың уақытқа қатысты ішкі өту ағымы, жасалу ұзақтығы – бейтарап (котексте нақтыланады).

Жарқын кеше үйіне қайтуға рұқсат алып түс кезінде автобуспен кетті. Үйіне асығыс кетті. [М.Ғабдуллин].

Бұл лексемалардың ортақ мағынасы - "субъектінің бағыты". Салыстырсақ: Асықпай, ақырын шауып барады (Ғ.Мүсірепов). Бақтығұлдың боз аты сауыры бүлкілдеп, үрікпей-қорықпай, әр аяғын өлшеп, дәлдеп, нық басып, өз өнерін көрсетіп келеді (М.Әуезов). Өзі жетелеп жүрген Есенеидің "Мұзбел" дейтін торы төбел атын қара жорғамен бірге жетелеп алып, Кенжетай жөнеліп кетті (Ғ.Мүсірепов).

Әдетте, субъектінің белгілі бір объектіні нысанаға алатыны белгілі жай. Дегенмен, бұл сөйлемдерде субъектінің бағыты бар да, оның қайда бет алғаны белгісіз. Мысалы: Атпен бірге жаралғандай ұшып барады (Ғ.Мүсірепов). Қатты кекпен түйліге қуып барады. Ауыл үстінен шудасын шұбатқан қоңырқай бұлттар тез-тез жылжып барады (Ғ.Мүсірепов). Қаланың мазан өмірді сүйрей келетін таңы тақап келеді (Д.Досжанов). Ортасы кез ағаш донғалақты сықырлатып қыл арқан жыландай жылжып келеді (Ә.Кекілбаев). Жаңа келген бала қызараңдап теріс айналып кетті (С.Мұратбеков). Демежан коштасып шығып кетті (Қ.Жұмаділов). Кей сөйлемдерде субъектінің нендей объектіге бағытталғаны айқын көрінеді. Мына сөйлемдерге көз жүгіртейік: Садақ қасқырдың ойысқан жағғына қарай жолын кесе, қиыстай тартып барады (Ғ.Мүсірепов).

Бар, кел, кет көмекші етістіктері -а(-е, -й) формалы көсемше етістікпен бірігіп те, субъектінің бағытын білдіретін мағынада жұмсала береді. Мысалы: Бақтығұл ең соңғы тосқан қауіп-қатерден сытылып шығып алып, аса қатты шаппай, жолды болжай желе, текірекпен алдағы тасты айналып, қарағайға кіріп кете барды (М.Әуезов). -Бағана почтаға бұрылмай, ұмытып кетіпсің ғой, газетінді ала келдім (О.Бөкей). Диірмен ішінен Бибі де шыға келді (С.Мұратбеков). Табалдырық түбінен құманды іле кетті (Д.Досжанов).

-а(-е, -й) формалы көсемше етістікпен қатар жұмсалған *бар* көмекші етістігі аяқталмаған қимыл-әрекетті мегзейді / Мысалы: Ағараңдаған ойпат, қыраттар сонадайдан бір-бірін қуа жарыса жалғасып кете барған ... кете барған (О.Бөкей). Қазақ түгіл, шаруа баққан орыстың өз ұлы түсіне алмайтын сөздермен жазылған актының өзгесі Байжанның құлағына соғып өткен бір дыбыс күйінде қала барды (Ғ.Мүсірепов).

Бар, кел, кет көмекші етістіктері -п формалы көсемше етістікпен бірігіп басқа мағыналарда да жұмсалады. Мәселен, қимыл-әрекеттің (субъектінің) қарқыны: Қасар мерген екеуі желе жортып қасына

жетіп барды (Ә.Кекілбаев). Өстіп жүргенде көктем лезде —ақ өтіп кетті (Д.Досжанов). Байлық екпіні кедей ауылдарды құйындай ысырып келеді (Д.Досжанов). Семіз бұзау мөңкіп-мөңкіп жығып кетті. Артынша жауын да құйып кетті (Д.Досжанов).

Кел, кет көмекші етістіктері өткен шақ көсемше етістікпен бірігіп, қимыл-әрекеттің нәтижесін білдіретін мағынаны тудырады. Мысалы: Өз үйінің бір жанындай болып үйренісіп кетті. Машинаның есігі қол тигізбей ысып кетіпті (Д.Досжанов).

Сонымен, жұрт бұл үнгірді де "Байжан құдығы" деп атап кетті (Ғ.Мүсірепов). Қасқырдың аузы тиместен бұрын өліп кетті. Сол үшін кәрі әжесінің қойнынан да шығып кетті (М.Әуезов). Бұрын бытырап жүрген өз руларынан басқа, шекара бойынан қоныс аударып келген Диканбай ауылы сияқты қаймана қазақтың талайы Төртуыл тобына қосылып кетті (Қ.Жұмаділов). Жол бойы Сеит Жабайға үлкен жанашырлық көрсетіп келді (Ғ.Мүсірепов). Хан аз кідіріп:

- Е, Жаманның не білгені бар екен?! . Алып кел, сұралық/ -деп бұйрық етті. Жаманды ханға алып келді (Ертегі). Алтынбала бірінші рет жұмысқа кеуігіп келді (Д.Досжанов).

Кел, кет көмекші етістіктері келер шақ көсемше етістікпен бірігіп те, қимылдың, әрекеттің нәтижесін білдіре алады.- Мысалы: Ертеңіне таңертең алып алма ағаштың түбінен бөктерге қарай өтіп бара жатқанымызда Қарақаншық көзімізге оттай басылып ұшырай кетті (С.Мұратбеков). Сұңғақ бойлы, бұйра шашты балуан жігітті өзі ұнатып, мен қатысар жарыстың бірде-біреуінен қалмай, жымия күліп гүл ұсынып тұратын ақ сары қыз айналдырған он жылдың ішінде жалғыз көзді жалмауызға айналып шыға келді (С.Мұратбеков).

Кет көмекші етістігі кейде енді ғана басталған қимыл-әрекетті білдіру мағынасында жұмсалады. Мысалы: -Денім сау, Кәкітай! -деп, ауыл-аймақтың, әкесінің амандығын сұрап кетті. Енді біразда, әйелдердің жылауын баспақ болып, "Сүннатаны" мақамдап оқып кетті. Сол орайда, Әбіш ұсынған скрипканы алған Мұқа, өзінше бір сезімді күй тартып кетті (М.Әуезов).

Сұрап кетті, оқып кетті, күй тартып кетті тіркестерімен сұрай жөнелді, оқи жөнелді, күй тарта жөнелді тіркестерін параллель вариант ретінде қолдану әбден болады. Себебі *жөнел* көмекші етістігінің грамматикалық мағынасы да енді ғана басталған қимыл-әрекетті мегзейді.

Кел, бар көмекші етістіктері өткен шақ көсемше етістікпен қатар жұмсалып, іс-қимылдың қалпын білдіреді. Мысалы: Бұрын да мұндай қонақасына екі-үш рет болған, шарапты да қанша ішуді белетін хан өзін жақсы ұстап келеді (І.Есенберлин). Ол сан жылдан бері осы үйдің босағасында шіріп келеді (М.Әуезов). Сол Бибінің манадан бері сонау терістіктегі Тарбағатай жоталарынан неге көз алмай қарап отырғанын да Демежан іштей түсініп келеді (Қ.Жұмаділов).

Қимыл-әрекеттің қалпын білдіру *кет* көмекші етістігіне де тән. Алайда *кет* көмекші етістігі бұл функцияда келер шақ көсемше етістікпен бірігеді де,

негізгі етістік көбінесе *отыр, жат, құла, қисай* сөздер / түрінде келеді. Мысалы: Жанәділ шал дөңгеленіп *отыра кетті*. Әбділәзиз аяқ-қолын созып шалжайып *жата кетті* (Д.Досжанов). Онан соң киімімізбен отырған орнымызда қатар-қатар *сұлай кетеміз* (С.Мұратбеков). Мырза енді күлкіден көгал жерге *құлай кетті* (Ғ.Мұстафин).

Кет көмекші етістігі өткен шақ көсемше етістікпен бірге жұмсалуда экспрессивтік мәнге ие болады: Мына қылығың *батып кетті*, көкешім (Д.Досжанов). Жұман *күйініп кетті*. Абайсыздағы мінезінен ұялып қалғандай енді көрместей боп *түңіліп кетті* (Ә.Кекілбаев).

Қозғалыс етістіктерінің көмекші қызметте қолданылғанда мағыналарының кеңейетіндігіне көз жеткізіп отырмыз. Көп жағдайда бұл қызметте келуі қимылдың өту сипатына қатысты болса, кейде экспрессияны білдіру мақсатында келеді.

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. - Алматы: Мектеп, 1991. 381 б.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы: Ғылым, - 1974.

3. Қазақ тілінің грамматикасы. - Алматы: Ғылым, 1967. - 264 б.

В статье рассматривается полисематичность вспомогательных глаголов.

У. А. Амирбекова

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тілдік құрылымның маңызды бөлігін құрайтын кісі есімдері тілдің тарихына ғана қатысты көптеген қызықты мәселелердің басын ашуға көмектеспейді, сонымен бірге халықтың тарихына, оның этнографиясына байланысты мәселелердің де шешімін табуға көмектеседі. Мұның бәрі кісі есімдерін зерттеудің ғылыми-теориялық және практикалық мәні бар екенін білдіреді.

Антропонимдер басқа тілдік жүйенің құрылымдық бірліктеріне қарағанда экстралингвистикалық ортамен тығыз байланыста, өйткені қоғамдағы өзгерістердің барлығы антропонимдер жүйесінде де көрініс тауып отырады.

Тілдегі сөздік қордың үнемі өзгерісте болуы статикалық тұрғыдан да, динамикалық тұрғыдан да зерттеуді қажет етеді. Қоршаған орта мен тілдің лексикалық жүйесінің өзара сәйкестігі, байланыстылығы лингвистердің ғана емес, сонымен бірге қоғамдық, әлеуметтік саладағы ғалымдардың да назарынан тыс қалмаған.

Кісі есімдері халықтың материалдық және рухани мәдениетімен тікелей байланыста бола отырып, барлық этномәдени ерекшеліктерді бойына жинақтайды. Сондықтан қазақ және парсы тілдеріндегі кісі есімдерін салғастыра қарастыру - ұлттық менталитеттің, мәдениеттің ерекшеліктерін көрсете алады.

Кісі есімдері – көне замандардан бері ғылым мен мәдениеттің зерттеп келе жатқан нысандарының бірі. Тіл білімінің бұл саласы маңызды әрі көлемді бола отырып, ұдайы даму және жетілу үстінде. Кісі аттары тіл ғылымының қалыптаса бастаған кезінен-ақ өзіне назарын аудартып келе жатқан тілдік бірлік. Көне заман ғалымдарының зерттеу нысанына айналмаса да, пәні болған. Ал, антропонимика ХХ ғ. 30-жылдарынан бастап қана ғылыми зерттеу нысанына

айналып, ғылыми мәртебесін алды. Алайда антропонимика ономастиканың құрама бөлігі.

Антропонимияның зерттеу нысанына адамға қатысты түрлі атаулар жатады: кісі аттары, әкесінің аты, тегінің атауы, ру аттары, лақап аттар, бүркеншік аттар, криптонимдер.

Қазақ ономастикасына қатысты зерттеулердегі қол жеткізген жетістіктерге қарамастан, әлі зерттеуді қажет ететін, шешімін таппаған мәселелер баршылық. Соның ішінде, қазақ ономастикасы мен парсы ономастикасындағы кісі есімдерін салғастыра зерттеу әлі қарастырылмаған тың мәселе қатарына жатады.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қарастыру барысында ұлттың мәдени-тарихи ерекшеліктерін танытуға қабілеті бар тілдік бірліктер ішінде антропонимдер ерекше орынға ие. Кісі есімдері күрделі жүйені құрайды, олар тек лингвистикалық факторлар негізінде қалыптаспайды, сонымен бірге олардың қалыптасуына ұлттық-мәдени және әлеуметтік факторлар да мәдени тұлғаға ат беруде өзіндік әсерін тигізеді. Лингвомәдени тұрғыдан антропонимдік бірліктерді талдау барысында, ең алдымен, әлемді қабылдаудағы ұлттық ерекшелігі (менталитет) бар тілдік және мәдени сипаттағы бірліктер басты назарда болады. Жеке ұлттың менталитеті ұлттық әрі әлеуметтік сипаты бар жалпы адамзаттық сипатта шоғырланып, қалыптасады. Ұзақ уақыт бойы белгілі бір ұлтқа тән ерекшеліктерді қалыптастыратын ұлттық орта ұлттық сипатта көрініс тапса, ұлттық құндылықтарға қарамастан қай кезеңде де өмір сүрген кезеңнің бейнесі әлеуметтік сипатта көрініс табады. Антропонимдік бірліктердің пайда болуына осындай екі жақты сипаттың әсері мол. Сол себепті осы мәселе лингвистердің де, философтардың да, мәдениеттанушылардың да назарына ілігіп, гуманитарлық бағыттағы зерттеудің нысанына айнала